

Олександр Могилів,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

СКІФСЬКІ РОМБІЧНІ БЛЯХИ З ПСЕВДОЗЕРНЮ

Стаття присвячена характеристиці скіфських вуздечних ромбічних блях із петлею на звороті, щиток яких оздоблено орнаментом у вигляді псевдозерні. Виділено їх варіанти, проводиться хронологічна та соціальна атрибуція. З'ясовується місце таких виробів у системі вузди.

Ключові слова: скіфський період, Північне Причорномор'я, спорядження коня, вузда, бляхи.

У скіфський час на просторах півдня Східної Європи розповсюджується вершницька воїнська культура. У степовому і лісостеповому регіонах, на Північному Кавказі вона мала свої регіональні особливості, обумовлені етнокультурним розмаїттям цього величезного регіону. Втім, були декілька компонентів спільних для різних земель. Серед них – предмети озброєння, мистецтво звіриного стилю, система деталей спорядження коня. Ці передові для свого часу та високохудожні елементи використовувались не лише кочовими скіфами-степовиками, але й їх сусідами: мешканцями Східноєвропейського Лісостепу, меотами Прикубання, кобанськими племенами Кавказу, таврами Гірського Криму тощо. Вельми показова у цьому плані ситуація з вуздою скіфських типів, що також використовувалась на значних просторах (Ильинская 1961; 1968, с. 103–135; 1973; 1975, с. 108–112; Могилів 2008, с. 4; Савченко 2009, с. 221–325). Значну групу предметів спорядження коня складають різноманітні бляхи (Могилів 2008, с. 39–59; 2012А). Значна частина серед них – вироби геометричних пропорцій (Могилів 2012Б). Найчастіше трапляються круглі вироби, втім чимало і блях інших форм. У цій роботі хотілося б звернути увагу на серію ромбічних блях, щиток яких ззовні вкрито орнаментом у вигляді округлої псевдозерні.

У скіфський час ромбічні бляхи, декоровані псевдозерню, були розповсюджені на великій території у межах півдня Східної Європи (рис. 1). В основному – це терени лісостепу та степу Північного Причорномор'я. Так, із понад трьох десятків обраних виробів з десяти поховальних комплексів, 14 походять із трьох степових курганів (Південно-Західне Причорномор'я, нижні течії Дніпра і Дона). Ще 10 виявлені у Східноєвропейському Лісостепу (у п'яти некрополях, два з яких належать мешканцям одного городища). Зокрема слід назвати знахідки із верхів'їв Південного Бугу, Поросся, Поворскля та Середнього Подоння. Із Північнокавказького регіону можна згадати 5 предметів із 2 курганів-святилищ у Прикубанні.

Переважно згадані бляхи відливались із бронзи. Тільки поховання біля Арцизу, за даними авторів цих розкопок, дало серію з 6 срібних предметів (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 53). З огляду на південно-західний регіон розташування цього комплексу, можна припускати фракійські впливи на розповсюдження тут подібних оздоб у IV ст. до н.е. саме зі срібла. Адже для скіфських комплексів того періоду серед коштовних виробів помітно переважають вироби із золота. На користь такого припущення могли б свідчити і розповсюдженість срібних оздоб вузди у Фракії (Венедиков, Герасимов 1973, обр. 257–260; 262–265; 267; 268; 273; 277–282; 295–304; Агре 2011, обр. IV), і те, що деякі срібні елітні прикраси кінського оголів'я того часу зі Скіфії виконані у фракійському стилі (Фіалко 1995). Окрім цього, відносно серії ромбічних блях із Шолохівського (Максименко, Смирнов, Горбенко, Лукьяшко 1984, с. 138) авторами досліджень припускається їх виготовлення із «низькопробного срібла» (зі знаком питання), що ще потребує подальших уточнень. Про предмет із кургану 10 біля Колбино подаються суперечливі дані, за якими він виготовлений чи то зі срібла (Савченко 2009, с. 280), чи то із бронзи (Шевченко 2009, рис. 12: 10; Савченко 2009, рис. 16: 19).

Вказані бляхи, з огляду на виявлення цілих серій (часом парних), могли використовуватися у оголів'ї коня на нашічних ремнях, скоріше – у місцях приєднання до них перпендикулярних ременів. У випадку одиничних чи непарних знахідок, окремі з них можуть атрибутуватися й як такі, що розташовувались на поперечних ремнях попереду морди коня (нахрапному чи начільному). Кріпились до шкіряної основи такі речі завдяки поперечній петлі на звороті. Частіше ці вироби входили до складу вузди покладеної окремо, втім відомі і комплекси із наявною тушею коня (Арциз, Брилівка, Другий Тенгинський некрополь). Рештки двох таких тварин були й у кургані-святи-

лищі 8 поблизу Уляпу, втім бляхи, які нас цікавлять, лежали окремо, у скупченні речей неподалік (Лесков и др., 2013, с. 64–66).

Щитки ромбічних блях відрізняються компонованням підокруглих опуклин. Абсолютна їх більшість розташована за схемою 1-2-2-1. Втім, вироби із Редвинців і Більського некрополя «Б» мають більш складну композицію за моделлю 1-2-3-2-1. А безпаспортна знахідка з НМІУ - ще оригінальнішу складову: 1-2-1-2-1-2-1.

Ромбічні бляхи, вкриті псевдозерню за схемою 1:2:2:1 (рис. 2: 1–18). Враховано 28 виробів. Лісостепові знахідки походять із Поросся: курган біля Кошеватого (Кошеватой, Ківшоватой), 5 виробів (Петренко 1967, табл. 27: 8; Могилов 2008, рис. 91: 5–7)¹; Поворскля: Більськ, Осняги, курган 5 (2 предмети) (Шрамко 1987, рис. 72: 16); Подоння: насип 10 біля Колбино (Шевченко 2009, рис. 12: 10; Савченко 2009, с. 280; рис. 16: 19). У степу подібні вироби відомі з курганів біля Шолохівського на Нижньому Дону (5 предметів) (Максименко, Смирнов, Горбенко, Лукьяшко 1984, рис. 58: 22); коло Арциза (захоронення 13) у Дністро-Дунайському межиріччі, де виявлено 6 екземплярів (Алексеева, Охотников, Редина, 1997, рис. 3: 8, 9); 26 (поховання 2) неподалік Брилівки у Степовому Подніпров'ї (принаймні 3 вироби) (Дараган, Полин 2020, с. 2: 22–24). Із Прикубання відомі знахідки із курганів-святилищ 1 поблизу Другого Тенгинського городища (3 екземпляри) (Эрлих 2002, рис. 3: 11; 2011, рис. 29: 1–3) та 8 неподалік Уляпу (2 предмети у вигляді «шестипелюсткових розеток») (Лесков и др. 2013, с. 66; рис. 72: 12, 13).

Ромбічні бляхи, вкриті псевдозерню за схемою 1:2:3:2:1 (рис. 2: 19–20), рідкісніші. У роботі враховано лише 2 екземпляри. Один предмет походить з Першого Редвинецького кургану у Верхньому Побужжі (Винокур 1985, рис. 11; Могилов 2001, с. 40–41; Могилов, Гуцал 2023, рис. 7: 3). Інший – з насипу 24 некрополя «Б» на Більському городищі в Поворсклі (Гречко та ін. 2019, рис. 9: 35; Гречко, Котенко 2020, рис. 4: 1).

Ромбічна бляха, вкрита псевдозерню за схемою 1:2:1:2:1:2:1 (рис. 2: 21) відома серед депаспортизованих знахідок з Національного музею історії України (Могилов, Діденко 2005–2009, рис. 13: 12).

Вказані *відділи* блях було *датовано* кінцем V–IV ст. до н.е. (Могилов 2008, с. 43). Така хронологічна позиція, від рубежу V – IV ст. до н.е. й з охопленням всього IV ст. до н.е., може бути правомірною й сьогодні. Одним із найраніших комплексів, де вони знайдені, можна вважати курган біля Кошеватого, який віднесено до рубежу V–IV ст. до н.е., або до початку IV ст. до н.е. (Петренко 1967, с. 94). Підтвердженням такої пограничної позиції може бути комплекс вузди. Нахрапники та ромбічні бляхи мають аналогії у IV ст. до н.е. Водночас бляхи у вигляді голів лося знаходять паралелі насамперед серед виробів середньоскіфського періоду. Вузди та наконечники з Шолохівського та Брилівки мають паралелі у IV ст. до н.е. Можливо, наявність у цих комплексах ворворок з ввігнутими боками, які трапляються частіше у середньоскіфський час, говорить про належність цих комплексів до ранішого часу в межах пізньоскіфського періоду. До IV ст. до н.е. може бути віднесено сагайдачний набір та вузду з насипу 10 в Колбино (Шевченко 2009, рис. 12–14). Нещодавно зроблено спробу передатувати захоронення 13 у кургані біля Арциза першими десятиліттями IV ст. до н.е., та хронологічно розмежувати його із захороненням 1 (Алексеева, Болтрик, Сапожников 2021, с. 302). Попередня дата цього захоронення, нагадаємо, визначалась як 2-а половина – кінець V ст. до н.е. (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 53). До IV ст. до н.е. можуть відноситись стріли та оздоби з Оснягського кургану (Шрамко 1987, рис. 72). Не пізніше 2-ї чверті цього століття датовано курган 24 Більського некрополя «Б» (Гречко, Котенко 2020, с. 126). Із другою половиною століття співвідносяться прикубанські знахідки. До цього часу віднесена зокрема «боспорська» амфора з кургану 1 поблизу Уляпу (Лесков и др. 2013, с. 67). Святилище 1 біля Тенгинської датується чорнофігурною пелікою 2-ї половини та чорнолаковою мискою середини – 3-ї чверті IV ст. до н.е. При цьому зауважується, що з огляду на сарматські приуральські впливи не можна виключати й початок III ст. до н.е. (Эрлих 2011, с. 50, 81).

Нещодавно зроблено спробу хронологічно «звузити» розповсюдження комплексів, де виявлено подібні бляхи, до часу не пізніше 2-ї чверті IV ст. до н.е. (Котенко, Гречко 2019, с. 59–60; Гречко, Котенко 2020, с. 126). Пізні дати згаданих прикубанських блях не дозволяють погодитись із такою

1 Не можна виключати, що до кургану біля Кошеватого належить ще одна бляха із Національного музею історії України (рис. 2: 5), паспорт якої було втрачено (Могилов, Діденко 2005–2009, с. 211, рис. 13: 11).

точкою зору. Актуальними продовжують залишатись задекларовані більш широкі дати таких виробів у межах з кінця V або рубежу V–IV ст. до н.е., включаючи все IV ст. до н.е.

Соціальна атрибуція курганів, у яких знайдені ромбічні бляхи з псевдозерню, змушує насамперед акцентувати увагу на тому, що це комплекси воїнів-вершників, про що промовисто свідчать знахідки там багаточисельної вузди та озброєння. У Брилівці, Тенгино, Арцизі, Уляпі цей статус «посилиється» наявністю кінських поховань. Згадані вершницькі атрибути, у поєднанні з наявними інколи виробам з коштовних металів, дозволяють припускати нам у таких комплексах поховання знаті. Подібні міркування висловлені, наприклад, щодо групи степових скифських поховань IV ст. до н.е. (Бунятян 1987, с. 97). Таку ж картину бачимо і за матеріалами інших регіонів, зокрема й Східноєвропейського Лісостепу та меотського Прикубання. Однак, чи не у всіх випадках мова не може йти про найвищу знать: «царів» чи членів їх сімей, або володарів ключових великих регіонів, яких іноді, з певною долею умовності, називають «номархами». Ймовірно, достатньо впевнено у багатьох випадках можна говорити про еліту конкретних общин та володарів окремих мікрорегіонів. У Північному Причорномор'ї дещо виділяється Арцизький комплекс із коштовною вуздою. Він здійснений у великому кургані заввишки 6 м. Проте це захоронення було впускним у вже існуючий великий насип, який лише дещо досипали (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 48–49; Алексеева, Болтрик, Сапожников 2021, с. 289, 294). Для періоду кінця V – перших десятиліть IV ст. до н.е. цей комплекс може вважатись елітним для Пруто-Дунайсько-Дністровського міжріччя, та належним одному з представників тутешньої еліти. Інші степові кургани, як от Шолохівський чи Брилівський не дозволяють вбачати тут поховання представників знаті, більшої, ніж місцевого рангу, про що промовисто свідчать їх порівняння із елітними захороненнями того часу зі степових Подніпров'я і Подоння. Схожа ситуація спостерігається й у Лісостепу. Зокрема, тут як кенотаф на честь лідера місцевої побузької общини чи мікрорегіону інтерпретовано курган у Редвинцях, один із найбільших у тамтешній групі насипів (Могилев, Гуцал 2023, с. 86, 99). Лівобережні Більські некрополі демонструють нам дещо різний статус курганів з бляхами, які нас цікавлять. Курган 5 у Оснягах більш монументальний, заввишки 1,7 м та діаметром 25,6 м. Окрім предметів озброєння та вузди, тут виявлено й оздобу із коштовних металів (Шрамко 1987, с. 174; рис. 72). Насип 24 некрополя «Б» – менший, заввишки 0,2–0,3 м, діаметром 15–17 м, втім теж зі знахідками предметів озброєння та спорядження коня (Гречко, Котенко 2020, с. 121–122). Курган 10 біля Колбино у Подонні – один із найбільших у цій групі, для якої загалом характерні не надто високі насипи, проте великі поховальні камери (Шевченко 2009, табл. 1; 4; рис. 12–14). За висоти 0,58 м та діаметра 24–28 м, він разом із насипами 2, 29, 36 йде за групою із декількох найбільших із досліджених тут курганів заввишки 0,9–1,42 м. Представницький і його інвентар, де виділяються набори вузди та озброєння. Мабуть поховання належало доволі заможній, хоч і не найбільш знатній родині у общині. Досить представницькими виглядають Прикубанські курганні святилища із покладаннями коней, багатим інвентарем, який включав озброєння, вузду, вироби із золота, античний посуд тощо. Так, ймовірно, із елітою меотського Тенгінського городища №2 можна пов'язувати три кургани-святилища, досліджені тут (Эрлих 2011). Безумовно з місцевою прикубанською елітою пов'язані і Уляпські підкурганні святилища з багатим інвентарем та кінськими покладаннями (Лесков и др. 2013, с. 16–71).

Етнокультурний аналіз вказаних поховань дозволяє дійти висновку про використання згаданих блях, як зрештою і багатьох інших деталей спорядження коня тієї епохи, представниками різних етнічних груп, як то скифи степу, а також лісостепове населення та меоти.

ЛІТЕРАТУРА

- Агре, Д. 2011. *Гаямата Могила край Маломирово и Златница*. София: Авалон Пъблишинг.
- Алексеева, И. Л., Болтрик, Ю. В., Сапожников, И. В. 2021. Курган на Бриеннской горе біля м. Арциз. *Археология і давня історія України*, 39, с. 287–305.
- Алексеева, И. Л., Охотников, С. Б., Редина, Е. Ф. 1997. Скифское погребение у г. Арциз. В: Яровой, В. Е. (ред.). *Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э.–IV в. н. э.)*. Тирасполь: ПГУ, с. 48–55.
- Бунятян, Е. П. 1985. *Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV–III вв. до н.э.)*. Киев: Наукова думка.
- Венедиков, И., Герасимов, Т. 1973. *Тракийското изкуство*. София: Български художник.

- Винокур, І. С. 1985. *Історія Лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя*. Київ; Одеса: Вища школа.
- Гречко, Д. С., Котенко, В. В. 2020. Про одну унікальну знахідку з Більського городища. В: Корост, І. І. (ред.). *Феномен Більського городища – 2020*. Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, с. 120–133.
- Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С., Демчук, Ж., Каряка, О. В. 2019. Розкопки некрополю «Б» Більського городища у 2018 р. В: Корост, І. І. (ред.). *Археологічні дослідження Більського городища 2018 р.* Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, с. 5–18.
- Дараган, М. Н., Полин, С. В. 2020. Сопровождающие захоронения коней во входных ямах катакомб и подбоев Степной Скифии второй половины V–IV вв. до н. е. *Археология Евразийских степей*, 6, с. 42–86.
- Іллінська, В. А. 1961. Скіфська вузда VI ст. до н. е. (за матеріалами Посулля). *Археологія*, XXIII, с. 38–61.
- Ільинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.
- Ільинская, В. А. 1973. Скифская узда IV в. до н. э. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 42–63.
- Ільинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.
- Котенко, В., Гречко, Д. 2019. Керамический импорт Херсонеса Таврического в Восточноевропейской Лесостепи. *Revista Arheologică*, XV, 2, 2019, с. 53–67.
- Лесков, А. М., Беглова, Е. А., Ксенофонтова, И. В., Эрлих, В. Р. *Меоты Закубанья в IV–III вв. до н.э. Некрополи у аула Уляп. Святилища и ритуальные комплексы*. Москва: ГИИ.
- Максименко, В. Е., Смирнов, К. Ф., Горбенко, А. А., Лукьяшко, С. И. 1984. Богатые раннесарматские комплексы правобережья Дона. В: Смирнов, К. Ф. (ред.). *Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии*. Москва: Наука, с. 124–141.
- Могилев, О. Д. 2001. Вузда скіфського часу з Редвинців. В: Лойко, О. Г. (ред.). *Поділля у контексті української історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Вінниця: Вінницька обласна друкарня, с. 38–44.
- Могилев, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський.
- Могилев, О. Д. 2012А. Вуздечні бляхи раннього залізного віку у Східноєвропейському Лісостепу. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку*. Київ; Полтава: Техсервіс, с. 36–39.
- Могилев, О. Д. 2012Б. Про один із різновидів бронзових вуздечних блях скіфського часу з Лісостепу Східної Європи. В: Травінський, В. С. (ред.) *Археологія і фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, с. 30–44.
- Могилев, О. Д., Гуцал, В. А. 2023. Редвинці — вершницький поховально-поминальний комплекс скіфського часу на Північному Поділлі. *Археологія*, 1, с. 86–110.
- Могилев, А. Д., Диденко, С. В. 2005–2009. Принадлежности конского снаряжения скифского типа одной из коллекций Национального музея истории Украины. *Stratum plus*, 3, с. 195–216.
- Петренко, В. Г. 1967. Правобережье Среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э. *Свод археологических источников*, Д 1-4, с. 1–180.
- Савченко, Е. И. 2009. Снаряжение коня скифского времени на Среднем Дону, как археологический источник. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху*. Москва: ИА РАН, с. 221–325.
- Фиалко, Е. Е. 1995. Фракийская узда из кургана Огуз. *Российская археология*, 1, с. 133–147.
- Шевченко, А. А. 2009. Новые материалы к изучению курганного могильника скифского времени Колбино I на Среднем Дону. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху*. Москва: ИА РАН, с. 26–111.
- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.
- Эрлих, В. Р. 2002. Новое меотское святилище в Закубанье. *Историко-археологический альманах*, 8, с. 7–16.
- Эрлих, В. Р. 2011. *Святилища некрополя Тенгинского городища II. IV в. до н. э.* Москва: Наука.

Oleksandr Mogylov,
PhD, Senior Researcher,

Institute of Archeology of the NAS of Ukraine

SCYTHIAN RHOMBIC PLATES WITH PSEUDO-GRANULES

At the beginning of the Scythian time, a complex of details of horse equipment spread over large areas of the south of Eastern Europe. It was used not only by the Scythians who lived in the steppe, but also by the tribes of the forest-steppe of the Northern Black Sea region and the North Caucasus. Among these bridle parts, a significant group is made up of various plaques. In this work, plates with a shield in the form of a rhombus, which is ornamented with pseudo-granules, are analyzed.

Plates of this type are spread over a large area. In the Forest Stepperegion, they are known from the upper course of the Southern Bug region to the Middle Donregion. In the steppe zone, they were found from the Lower Danube to the Lower Don regions. Such finds are also known in the basin of the Kuban River.

In total, almost three dozen finds are known. They were discovered in mounds near Koshevate, Kolbino, Sholohovskiyi, Brylivka, Redvyntsi, Bilsk, Ulyapand Second Tenginska hillforts. They were cast from bronze, less often they were made from silver. Such plaques are dated to the end of the 5–4th centuries BC. They were found in the burials of warriors and horsemen who belonged mainly to the small or middle nobility of the Scythians or neighboring Meotian and Forest-Steppe tribes.

Keywords: Scythian period, Northern Black Sea region, horse equipment, bridle, plates.

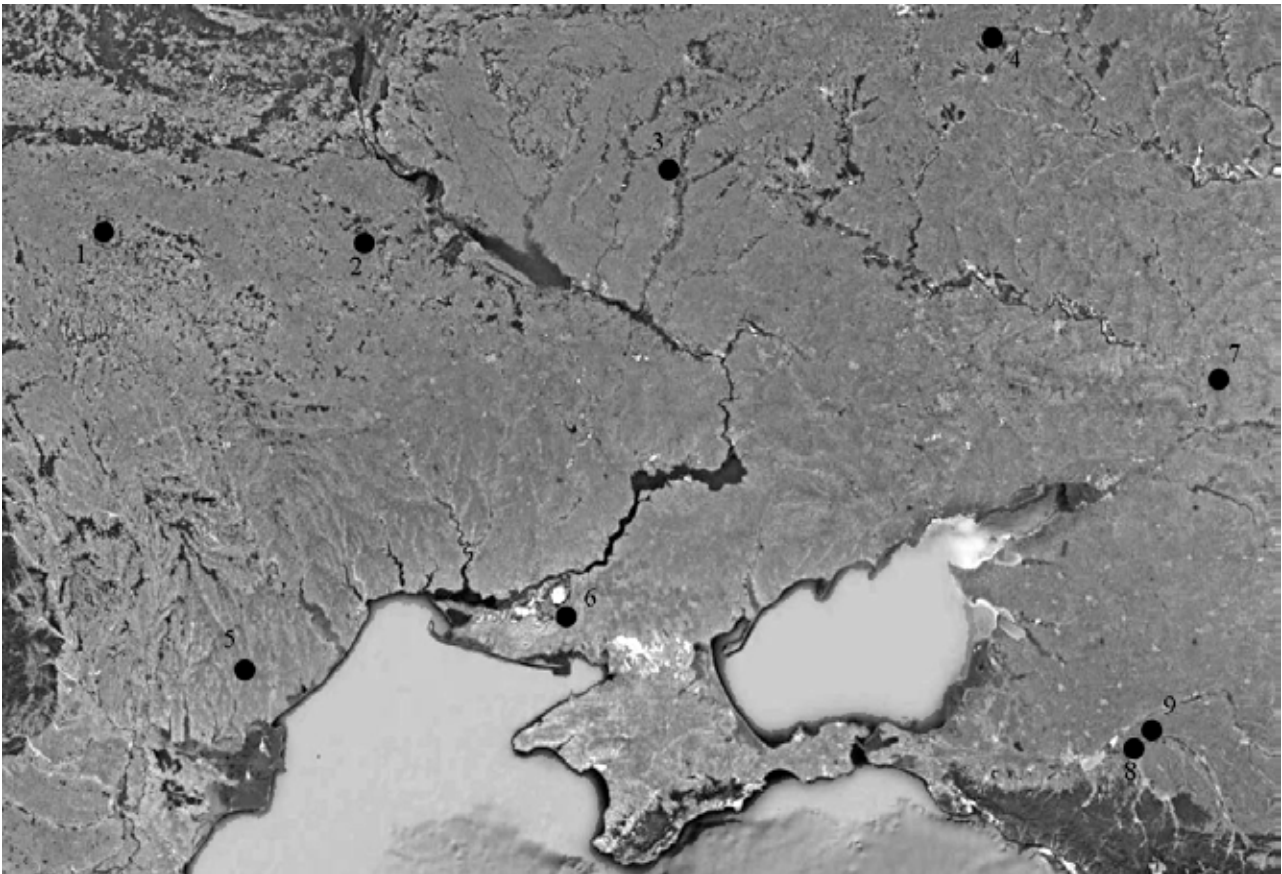

Рис. 1. *Мапа розповсюдження ромбічних блях із псевдозерню.*
1 – Редвинці; 2 – Кошеватє; 3 – Більськ; 4 – Колбіно; 5 – Арциз; 6 – Брилівка;
7 – Шолохівський; 8 – Уляп; 9 – Тенгінська

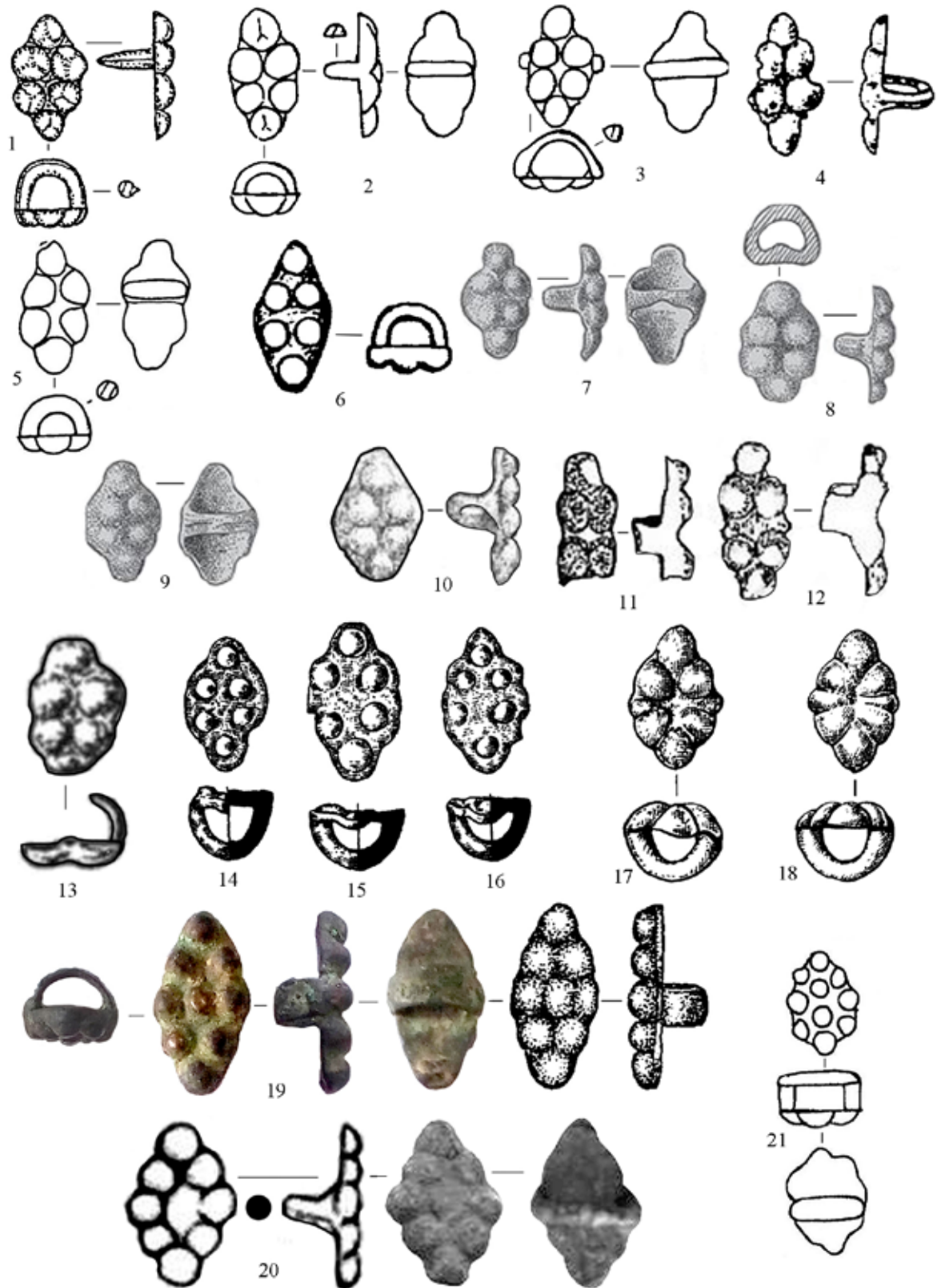

Рис. 2. Ромбічні бляхи скіфського часу з півдня Східної Європи.

1-4 - Кошевате, курган; 5, 21 - Національний музей історії України; 6- Більськ, Осняги, курган 5; 7-9 - Брилівка, курган 26 (поховання 2); 10 - Шолохівський, курган; 11-12 - Арциз, курган (могила 13); 13 - Колбино, курган 10; 14-16 - Друге Тенгинське городище, курган 1; 17-18 - Уляп, курган 5; 19 - Редвинці, курган 1; 20 - Більськ, некрополь «Б», курган 24. 1-3 - за Могилів 2008; 4 - за Петренко 1967; 5, 21 - за Могилів, Діденко 2009; 6 - за Шрамко 1987; 7-9 - за Дараган, Полин 2020; 10 - за Максименко и др. 1984; 11-12 - за Алексеєва, Охотников, Редина 1997; 13 - за Шевченко 2009; 14-16 - за Эрлих 2011; 17-18 - за А. М. Лесков та ін. 2013; 19 - за Могилів, Гуцал 2023; 20 - за Гречко та ін. 2019; Гречко, Котенко 2020.